

Twee teruggevonden *bozzetti* van Ignatius van Logteren (1685-1732)

• FRITS SCHOLTEN •

Ter nagedachtenis aan Pieter Fischer (1921- 2002)

Jarenlang leidden twee terracotta beeldjes van Apollo en Diana een anoniem en ongenummerd bestaan in het beeldhouwkunst-depot (afb. 1, 2). Betrekkelijk recent bleek het mogelijk ze uit hun schaduwbestaan te verlossen en ze hun verloren identiteit en kunsthistorische antecedenten terug te geven.¹ Ondanks hun gemankeerde staat – beide missen hoofd en verschillende ledematen – is nog overduidelijk dat Apollo en Diana van een hoge kwaliteit zijn. De godenbeeldjes vertonen een elegantie in compositie en souplesse van modellé die erop wijzen dat hun maker een getalenteerd beeldhouwer moet zijn geweest.

De geschiedenis begint omstreeks 1980 toen de beeldjes onder de aandacht werden gebracht van de toenmalige conservator beeldhouwkunst Willy Halsema-Kubes. Ze bevonden zich toen in de verzameling van de Rijksacademie. Willy Halsema spande zich met de hulp van Rijksmuseum directeur Simon Levie in om de terracotta's (met andere werken) in de Rijksmuseumcollectie onder te brengen: *Simon, ik heb je enige tijd geleden enkele foto's toegestuurd van terracotta's, die zich in de Rijksacademie bevinden (twee koploze beelden, Diana en Apollo en 1 terracotta naar Michelangelo, get. A. Quellinius en gedat. 1658). Deze terracotta's zou ik graag in*

Afb. 1

IGNATIUS VAN
LOGTEREN, *Apollo*,
circa 1725, terracotta,
h. 32 cm, Rijks-
museum, Amsterdam
(inv.nr. BK-1997-20).

bruikleen krijgen en de Rijksacademie is daar ook niet op tegen. De reactie van het Ministerie (zie bijgaande brief) vind ik enigszins wonderlijk, of zie ik dat verkeerd? Zou jij hier iets aan kunnen doen? Sinds nov. 1980 is er blijkbaar niets meer gebeurd. Willy

*P.S. Ik hecht de foto's hieraan vast. Mag ik ze t.z.t. weer terug?*²

De brief waaraan hier wordt gerefereerd, is een schrijven namens minister van C.R.M. van 29 oktober 1980 aan de directeur van de Rijksacademie waarin wordt voorgesteld het beheer van de betreffende beelden en andere werken van de academie eerst over te dragen aan de Dienst Verspreide Rijkscollecties, die ze dan zou inventariseren, beschrijven en vervolgens een bestemming zou geven.

Levie nam in september 1981 contact op met Robert de Haas, toenmalig directeur van de Dienst Verspreide Rijkscollecties, die de beeldjes inmiddels in bezit had: *Willy, Ik heb met Robert de Haas over deze zaak gesproken. De stukken (sculpturen en tekeningen) zijn nu bij hem en hij komt er op terug. Simon*

18.9.81

*P.S. Trek je bij mij nog eens aan de bel als we over een tijd nog niets vernomen zouden hebben?*³

De aansporing in het postscriptum bleek overbodig: de overdracht aan het

Afb. 4
 Ignatius van Logterens
 Apollo, Diana en
 Atalanta, op een
 foto uit circa 1950
 (Amsterdams
 Gemeentearchief).

Afb. 5
 IGNATIUS VAN
 LOGTEREN, *Apollo*,
 circa 1725, terracotta,
 h. 32 cm, Rijks-
 museum, Amsterdam
 (inv.nr. BK-1997-20),
 foto Lichtbeelden-
 instituut.

Afb. 6
 IGNATIUS VAN
 LOGTEREN, *Diana*,
 circa 1725, terracotta,
 h. 32,5 cm, Rijks-
 museum, Amsterdam
 (inv.nr. BK-1997-21),
 foto Lichtbeelden-
 instituut.

verhuisde naar de Stadhouderskade, het terracotta van Quellijn naar Michelangelo, evenals de Apollo en Diana meenemend, als niet behorend bij de stadhuisdecoratie, dus geen oud stadsbezit. De Quellinus-verzameling is geschonden en al achtergelaten om uiteindelijk te worden 'gered' en weer op het stadhuis (nu het Prinsenhof aan de Oudezijds Voorburgwal) te belanden. In 1887 zijn deze terracotta's in bruikleen van de stad Amsterdam aan het Rijksmuseum gegeven.⁵ Te bewijzen is deze gang van zaken echter niet.

Op een kleine foto uit circa 1950 (Amsterdams Gemeentearchief) zijn de twee terracotta's van de Academie te zien samen met een derde exemplaar, een Atalanta, dat helaas verdwenen is, maar dat overduidelijk van dezelfde hand is en tot het ensemble heeft behoord (afb. 4). Bovendien is

Afb. 7
IGNATIUS VAN LOGTEREN, *Atalanta*, circa 1725, terracotta, verblijfplaats onbekend, foto Lichtbeeldeninstituut.

goed zichtbaar dat de Apollo hier zijn hoofd nog bezit. Op drie foto's afkomstig van het Lichtbeeldeninstituut is de jonge god zijn hoofd inmiddels wel kwijt, Diana's staat is onveranderd (afb. 5, 6, 7). Vooral ook vanwege het gezichtstype van de verdwenen tweede Diana, maken de foto's eens te meer duidelijk dat de toeschrijving aan Verhulst onjuist is; de beeldjes beantwoorden veel meer aan een stijl die in de eerste helft van de 18de eeuw in Nederland vigeerde.

Het bewijs daarvoor wordt geleverd door een serie ontwerptekeningen van of naar tuinbeelden die zich in een Amsterdamse particuliere verzameling bevonden.⁶ In totaal betreft het een reeks van dertien tekeningen in potlood en pen, deels dezelfde beelden weergevend. Bij acht beelden op voetstukken staat de naam *B:d:Wilde*, een viertal andere in potlood (en deels opgewerkt in pen) draagt op de plint in inkt de naam *J.V.Logteren* en de maat-aanduiding *6 voet hoog* (circa 1,70 m). Aangezien alle bladen hetzelfde tekenhandschrift vertonen, is de status van de toegevoegde namen onduidelijk: zijn het signaturen van de tekenaars of hebben de namen uitsluitend betrekking op de ontwerpers van de tuinbeelden? Onder het viertal potloodtekeningen met de naam *J. Van Logteren* herkennen we moeiteloos de composities van de twee terracotta beeldjes in het Rijksmuseum, de Apollo en Diana (afb. 8, 9). De verdwenen terracotta Atalanta komt overeen met een van de tekeningen uit de reeks met het opschrift *B:d:Wilde*, waar ze gepaard is aan een beeld van Meleager (afb. 10). Dankzij deze identificaties is duidelijk dat de terracotta's samenhangen met de beeldhouwers – vader en zoon – Ignatius en Jan van Logteren, en met hun minder bekende vakbroeder Bartholomeus de Wilde. Allen waren werkzaam in Amsterdam in de eerste helft van de 18de eeuw. De laatste werkte in het atelier van de Van Logterens en het lijkt er daarom op dat alle

Afb. 8
JAN VAN LOGTEREN,
Diana, circa 1725,
tekening in potlood
en pen, part. collectie,
Amsterdam.

Afb. 9
JAN VAN LOGTEREN,
Apollo, circa 1725,
tekening in potlood
en pen, part. collectie,
Amsterdam.

tekeningen – evenals de terracotta ontwerpen, gezien hun samenhang in stijl – afkomstig zijn uit dat atelier.⁷ Toch is daarmee de toeschrijving van de terracotta's niet opgelost, want de naam op de tekeningen kan zich laten lezen als die van Ignatius of van Jan van Logteren, omdat het onderscheid tussen de I en J in kapitaal niet werd gemaakt in 18de-eeuws schrift. Bovendien werkte Jan van Logteren na de dood van zijn vader in 1732 in diens stijl door, waarbij hij gebruik maakte van diens artistieke erfenis. Modellen voor beelden die in Ignatius' atelier achterbleven na zijn dood konden moeiteloos door zijn zoon worden (her-)gebruikt. Een advertentie die Jan in 1742 in de *Amsterdamsche Courant* plaatste, waarin de verkoop werd aangekondigd van beelden uit Jans bezit, bevestigt die gang van zaken: *Jan van der Streng Makelaar, zal op Dingsdag 10 April, 's morgens ten 9 uuren ten huize van Jan van Logteren, Beeldhouwer op de Prinsegragt over de Amstelkerk, verkopen*

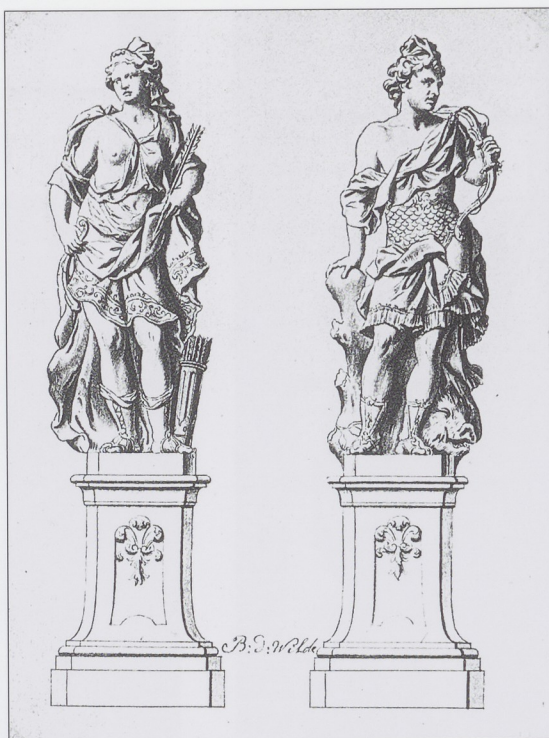
*een partij Hardsteene Beelden en Vasen, Marmore Borstbeelden, Basreliven en Vasen, diverse ornamenten van Hout, tot Schoorsteenen, Spiegellijsten, Boufets, Cardoesen en Vasen &c; nagelaten en ten deele gemaakt door Ignatius van Logteren; en volgens Notities te zien.*⁸ Jan verkocht dus (tien jaar na de dood van Ignatius) niet alleen eigen werk, maar ook nagelaten zaken van zijn vader, op wiens roem hij wellicht nog teerde. Hoewel de kwaliteit van de terracotta's eerder wijst op de hand van Ignatius van Logteren, lijkt het vooral nog het veiligst om de beeldjes en de tekeningen als het werk van zoon Jan te beschouwen. Na diens vroegtijdig overlijden in 1746 heeft zijn naaste medewerker Bartholomeus de Wilde mogelijk een deel van het werk in de Van Logteren-werkplaats in tekening vastgelegd of bestaande tekeningen van annotaties voorzien.

Onder de bewaard gebleven tuinbeelden van de Van Logterens is een tweetal dat zowel met de tekeningen

als de terracotta's nauw samenhangt en dat een licht kan werpen op deze gecompliceerde toeschrijvingskwestie. Op de hoeken van de voorgevel van het buiten Vechtvliet bij Breukelen staan twee grote zandstenen beelden van Atalanta en Meleager, die exact overeenkomen met de tekeningen met het De Wilde-opschrift (afb. 10, 11, 12). Eén ervan draagt het monogram I.V.L. van Ignatius van Logteren, de andere zijn volledige naam. Daarmee kan de verdwenen terracotta Atalanta met zekerheid op naam van Ignatius van Logteren worden gesteld. Gezien de stilistische samenhang van Atalanta met de twee andere terracotta's kan Ignatius ook als de maker van de beeldjes van Apollo en Diana worden aangewezen.

Het echter onduidelijk wanneer beide tuinbeelden van Atalanta en Meleager op de buitenplaats Vechtvliet zijn beland. Het huis dat omstreeks 1670 door Philips Vingboons was gebouwd voor de Amsterdamse koopman Willem van den Broeck, onderging kort voor 1750 een grondige, uiterlijke modernisering. De toenmalige eigenaar Jean Clicquet liet de classicistische voorgevel vervangen door een modieuze rococo entrée.⁹ Bij die gelegenheid kunnen ook de beelden van Atalanta en Meleager zijn aangeschaft, want blijkens een afbeelding van het huis uit 1836 maakten de beelden een integraal deel uit van de nieuwe gevel: ze stonden opgesteld in (nu verdwenen) nissen die de ingang flankerden (afb. 13).¹⁰

Aangenomen dat Clicquet de beelden niet al vroeger kocht ter verfraaiing van zijn buitenplaats – hij komt namelijk al in 1735 voor in het kasboek van de Amsterdamse beeldhouwer Michiel Schee als koper van vier Benthheimer stenen bustes¹¹ – zou hij ze kunnen hebben verworven op de veiling van de nalatenschap van Jan van Logteren. Deze was namelijk in 1745 overleden en zijn winkelvoorraad werd het volgende jaar publiek verkocht: *Jan*

van der Streng en Theodorus Sluyter, makelaars, zullen op woensdag 16 maert, t'Amst. ten huize van de Wed. Jan van Logteren op de Prince-gragt over de Amstel-Kerk verkopen, zeer konstige en weergalooze Marmore en andere Vaezen, extra fraeye Beelden, Groepen, Borstbeelden, diverse gesnede ornamenten, als meede een partij Boetzeersels, van Quinoy, Ebbelaer, Quilin, Ignatius en Jan van Logteren, en andere voorname meesters; verder verscheyde fraeye Gietzels van Playster, diverse teekeningen en Printen: Alles nagelaten door den beroemde Konstenaer en Beeldhouwer Jan van Logteren (...).¹² Het niet uitgesloten dat onder de *extra fraeye Beelden* in deze verkoop ook de Atalanta en Meleager zaten; ze behoorden dan nog tot de oude voorraad van Ignatius' winkel die door zoon Jan was overgenomen en voortgezet. Zoals gezegd, bij die gelegenheid zou Bartholomeus de Wilde, als naaste medewerker van de overleden Jan van Logteren, de tekeningen van de beelden gemaakt of

Afb. 10
JAN VAN LOGTEREN
OF BARTHOLOMEUS
DE WILDE, *Atalanta*,
circa 1725, tekening in
potlood en pen, part.
collectie, Amsterdam.

Afb. 11
IGNATIUS VAN
LOGTEREN, *Meleager*,
circa 1725, Bentheimer
zandsteen, h. circa
180 cm, Vechtvlriet,
Breukelen.

Afb. 12
IGNATIUS VAN
LOGTEREN, *Atalanta*,
circa 1725, Bentheimer
zandsteen, h. circa
180 cm, Vechtvlriet,
Breukelen.

Afb. 13
P.J. RUTGERS, *Vecht-
vlriet te Breukelen*,
lithografie uit:
*Gezigten aan de rivier
de Vecht [...]*,
Utrecht 1836.

geannoteerd kunnen hebben. Maar bij gebrek aan verdere aanwijzingen blijft dit slechts veronderstelling.

Een grote zandstenen Diana, gesig-neerd met Ignatius' monogram I.V.L., bevindt zich op Woburn Abbey, het landgoed van de hertogen van Bedford (afb. 14). Dit beeld vertoont evidente overeenkomsten met de terracotta Diana, vooral door de houding en plaatsing van de hazewindhond aan de voeten van de godin en haar draperie. Hoewel niet sprake is van hetzelfde model, overtuigen de overeenkomsten

Afb. 14
IGNATIUS VAN
LOGTEREN, *Diana*,
circa 1725,
Bentheimer zand-
steen, h. circa 180 cm,
Woburn Abbey.

tussen terracotta en zandstenen beeld voldoende om de toeschrijving van het terracotta aan Ignatius te bevestigen.

Tot slot is er de vraag naar de oorspronkelijke functie van de terracotta's. Met welk oogmerk werden ze gemaakt en hoe verhouden ze zich tot de gangbare beeldhouwpraktijk in de 18de eeuw? De twee terracotta's zijn gemodelleerd met alleen de meest essentiële detaillering: de houding van het lichaam is aangegeven, de plooi van de kleding en de voornaamste attributen: bij Diana de hazewindhond aan haar voeten, bij Apollo de lier en de draak. Met een modelleerstift (een zogenaamde *stecca*) zijn details ingekrast, terwijl parallelle lijntjes met een kamvormig voorwerp werden aangebracht, bijvoorbeeld in Apollo's lier (afb. 15). Aan de achterzijde bevindt zich bij beide beeldjes een grote klomp klei, een restant van het stuk ruwe klei waaruit de beeldjes werden gemodelleerd en kennelijk bedoeld om extra steun te geven. Deze losheid in modelleren karakteriseert beide beeldjes als *bozzetti*, schetsen die een vroeg stadium in het driedimensionale ontwerpproces van de beeldhouwer vertegenwoordigen.

Een zijaanzicht van Diana laat bovendien zien dat hier in de natte klei een verticale lijn is gekrast die aangeeft hoe diep het uiteindelijke beeld zou moeten worden. Ook de verticale inkeping aan de bovenzijde van deze kleihomp dient dat doel (afb. 16). Een dergelijke constructie is niet ongebruikelijk en komt bijvoorbeeld al in Italië in de 17de eeuw voor, bijvoorbeeld bij Bernini.¹³ Ook op de lichamen van Diana en Apollo zijn dunne, verticale lijnen ingekrast, frontaal en aan de zijden van top tot teen. Met deze coördinaten werd de compositie als het ware ruimtelijk verankerd. Ze boden de beeldhouwer houvast bij de vertaling van het kleine *bozzetto* naar het beoogde monumentale beeld. Ook de minuscule inkepingen op de voor- en zijkanten van de plint van Diana dien-

Afb. 15
IGNATIUS VAN
LOGTEREN, *Apollo*
(zijaanzicht),
circa 1725, terracotta,
h. 32 cm, Rijks-
museum, Amsterdam
(inv.nr. BK-1997-20).

den de beeldhouwer bij zijn werk. Ze geven een bepaalde maatvoering op schaal aan, die hem eveneens ten dienste stond bij de transformatie van klein naar groot. Zulke schaalverdelingen komen op *bozzetti* en *modelli* geregeld voor.¹⁴ De meetpunten op het Diana-*bozzetto* lijken te staan voor voet- en duimmaten. De breedte van de plint van Diana is aangegeven door twee verticale lijntjes op de hoeken met een tussenmaat van 9 cm. In het

midden van de plint is een maat van 0,8 cm ingekerfd, overeenkomend met ongeveer 1/11 deel van het geheel.¹⁵ Uitgaande van het feit dat het beoogde grote tuinbeeld 6 voeten hoog zou worden – volgens het opschrift op de tekening – en dat het complete *bozzetto* van Diana (inclusief hoofd) ongeveer 36 cm moet hebben gemeten,¹⁶ kan worden vastgesteld dat deze maten aangeven dat de plint in werkelijkheid 1,5 voet (= 42,5 cm) breed zou worden.

Afb. 16
IGNATIUS VAN
LOGTEREN, *Diana*
(zijaanzicht),
circa 1725, terracotta,
h. 32,5 cm, Rijks-
museum, Amsterdam
(inv.nr. BK-1997-21).

De twee kleine inkervingen op het bozzetto met een tussenmaat van 0,8 cm komen dan overeen met 1,5 duim.

Zoals gezegd, beide terracotta's vertonen alle kenmerken van een vlotte, nog niet uitgewerkte schets of *bozzetto*. Ze geven ze een aspect van losheid, spontaniteit en onvoltooidheid, inclusief de indrukken van de vingers van de beeldhouwer (afb. 17). Het zijn deze sporen van het werkproces die karakteristiek zijn voor schetsmodel-

len en die door kunstverzamelaars in toenemende mate werden gewaardeerd, omdat ze een zuiver en ongepolijst beeld geven van het authentieke, artistieke idee en van de virtuositeit van de kunstenaar. Al deze sporen van het werkproces geven aan dat we hier niet te doen hebben met kleine voltooide terracotta's bedoeld voor presentatie of verkoop, maar met werkmodelletjes uit het atelier. Vanwege hun kwetsbaarheid en door het

Afb. 17
IGNATIUS VAN
LOGTEREN, *Vinger-
afdrukken op de
achterzijde van Diana*,
circa 1725, terracotta,
Rijksmuseum,
Amsterdam
(inv.nr. BK-1997-21).

Afb. 18
IGNATIUS VAN
LOGTEREN, *Johan
Maurits van Nassau-
Siegen*, 1727,
terracotta,
35,4 cm, Mauritshuis,
Den Haag
(inv.nr. 1120).

gebruik zijn dergelijke werkplaats-bozzetti veel schaarser dan de zorgvuldig afgewerkte *modelli*.

Tot de laatste categorie behoort bijvoorbeeld Ignatius van Logterens beeldje van Johan Maurits van Nassau-Siegen, dat enkele jaren geleden door het Mauritshuis werd verworven (afb. 18).¹⁷ Dit terracotta stamt uit de bekende 18de-eeuwse verzameling van Joannes de Bosch en was waarschijnlijk door Van Logteren van meet af aan bedoeld als verzamelaarsobject. Het is goed mogelijk dat na de dood van Jan van Logteren de terracotta's Diana, Apollo en Atalanta ook hun weg vonden naar het kabinet van een verzamelaar; het voorkomen van werk van de beide beeldhouwers Van Logteren in meer dan tien verkopen van particuliere collecties in de tweede helft van de 18de eeuw is een indicatie

van de waardering voor het werk onder kunstverzamelaars. Hetzelfde wordt ook gesuggereerd door de bevoordingen waarin de verkoping van de Van Logteren-nalatenschap werd aangekondigd. Hierbij was immers een partij Boetzeersels, van Quinoy, Ebbelaer, Quilin, Ignatius en Jan van Logteren, en andere voorname meesters begrepen, een duidelijke indicatie dat men zich speciaal richtte op het verzamelaarspubliek. Het is wellicht niet zonder betekenis dat bij deze opsomming ook de naam 'Quilin' (Quellinus) voorkomt. Zou het kunnen zijn dat achter die naam het Quellinus model naar Michelangelo schuilging en dat

het samen met de Apollo, Diana en Atalanta door dezelfde koper werd verworven op de verkoping van de Van Logteren-boedel?

Welke weg de beeldjes ook hebben afgelegd om via de Rijksacademie uiteindelijk in het Rijksmuseum te belanden, vast staat dat de bozzetti van Apollo en Diana, met de tekeningen en de voltooide tuinsculptuur, een zeldzame blik op de werkpraktijk in het belangrijkste Amsterdamse beeldhouwatelier van de 18de eeuw geven. Dat ze ondanks hun beschadigde toestand in het geheel niet aan kracht hebben ingeboet, is een bewijs van hun hoge kwaliteit.

NOTEN

- 1 Inv.nrs. BK-1997-20 en BK-1997-21. De beeldjes zijn respectievelijk 32 cm en 32,5 cm hoog.
- 2 Handgeschreven notitie in objectdossier BK-1997-12, afdeling Beeldhouwkunst & Kunstnijverheid.
- 3 Handgeschreven notitie in objectdossier BK-1997-12, afdeling Beeldhouwkunst & Kunstnijverheid.
- 4 *Bestandcatalogus Oude beeldhouwkunst 1300-1900*, Rijksdienst Beeldende Kunst, Den Haag 1995, nrs 79, 80 (inv.nrs. R5550 en R5551).
- 5 Hinke J. Wiggers, 'De stad Amsterdam en haar vroegste beeldencollectie', in: cat. tent. *In beeld gebracht. Beeldhouwkunst uit de collectie van het Amsterdams Historisch Museum*, Amsterdam/Zwolle 1995, pp. 60-75.
- 6 Collectie P.D. Rezelman, Amsterdam.
- 7 Met dank aan wijlen Pieter Fischer, aan wie dit artikel is opgedragen; hij wees me op de rol van De Wilde in het Van Logteren atelier. De publicatie van zijn levenswerk, een monografie over vader en zoon Van Logteren, is zeer onlangs verschenen.
- 8 *Amsterdamsche Courant*, 22 maart 1742.
- 9 E. Munnig Schmidt en A.J.A.M. Lisman, *Plaatsen aan de Vecht en de Angstel*, Alphen aan den Rijn 1997, pp. 114-115.
- 10 *Gezichten aan de rivier de Vecht naar de Natuur geteekend en op steen overgebragt door P.J. Lutgers*, Utrecht 1836 (facsimilé: Alphen aan den Rijn 1970).
- 11 Het kasboek van Michiel Schee bevindt zich in het Amsterdamse Gemeentearchief; een afschrift ervan in de documentatie Schee van het Rijksmuseum, afdeling Beeldhouwkunst & Kunstnijverheid. Op 8 juni ontving Schee van de heer ian Cliquet d somme van vierhondert driendartigh guldens voor vier bemtemer steene borstbeelden en vier blauwe steen termen en een blauw steen pedestaal. Zijn zoon Pieter kocht van dezelfde beeldhouwer een eiken schouw in juli 1737.
- 12 *Amsterdamsche Courant*, 19 februari 1746.
- 13 Zie Ian Wardropper, 'The Role of Terracotta Models in Italian Baroque Sculptural Practice', in: Ian Wardropper e.a., *From the sculptor's hand, Italian Baroque Terracottas from the State Hermitage Museum*, Chicago 1998, p. 41, afb. 14; Bruce Boucher (red.), *Earth and Fire, Italian terracotta Sculpture from Donatello to Canova*, New Haven/Londen 2001, nr. 44.
- 14 Ian Wardropper e.a., *From the sculptor's hand, Italian Baroque Terracottas from the State Hermitage Museum*, Chicago 1998, afb. 14; Anthony B. Sigel, 'The clay modelling techniques of Gian Lorenzo Bernini', in: Ivan Gaskell en Henry Lie (red.), *Sketches in Clay for Projects by Gian Lorenzo Bernini, Theoretical, Technical, and Case studies*, Cambridge (Mass.) 1999, pp. 67-68.
- 15 Een Amsterdamse voet (= 28,3 cm) komt overeen met 11 duimen (2,57 cm).
- 16 Ter vergelijking: een zandstenen Apollo-beeld in de collectie van het Rijksmuseum (inv.nr. BK-1961-50), dat wordt toegeschreven aan Jan van Logteren meet 170 cm (= 6 Amsterdamse voeten), terwijl het hoofd en de nek samen ongeveer 28 cm meten (= 1 Amsterdamse voet), dus 1/6 deel van de totale hoogte.
- 17 Frits Scholten, 'Een terracotta portret van graaf Johan Maurits', *Mauritshuis in focus* 13 (2000), nr. 1, pp. 22-33.